

Світлана ЛАВРИНЕНКО

Київський національний університету імені Тараса Шевченка

Правова інформативність українських народних казок: лінгвокультурологічний аспект

Метою статті є обґрунтування наявності в українських народних казках лінгвокультурних знаків правової інформативності.

Науковий аналіз мовних свідчень, закодovаних українським фольклором знаків правової культури, лежить у царині лінгвокультурології. Зазначена дисципліна досліджує різні форми опосередкування досвіду, який спирається не лише на власне мовний, а й на позамовний контекст (С. Єрмоленко¹, В. Жайворонок², В. Кононенко³, Л. Мацько⁴). Фольклорне слово забезпечує тяглість передачі ключових концептів культури від покоління до покоління (А. Мойсієнко⁵, Н. Данилюк⁶, Т. Беценко⁷) Лінгвокультурологічне дослідження правової інформативності українських народних казок дозволяє звернутися до розгляду явищ національної мови у тісному зв'язку з мисленням та духовно-практичною діяльністю її носіїв.

Пошуки правової інформативності закодованої текстами українських народних казок спираються на постулати антропоцентричної парадигми лінгвістики, що зумовлює звернення до активного вивчення саме тих мовних явищ, які найбільшою мірою пов'язані з людиною та сприйняттям нею навколишньої дійсності. Антропоцентризм правової інформативності казки пов'язується з тим, що

¹ С. Єрмоленко, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009, с. 5–6.

² В. Жайворонок, *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007, с. 19.

³ В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008, с. 15.

⁴ Л. Мацько, *Українська мова у освітньому просторі*, Київ 2009, с. 358.

⁵ А. Мойсієнко, *Народна загадка в текстово-дискурсивному вимірі* [в:] „Українська мова”, № 3 (47), 2013, с. 39–44.

⁶ Н. Данилюк, *Поетичне слово в українській народній пісні*, Луцьк 2010, с. 91.

⁷ Т. Беценко, *Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції*, Суми 2008, с. 34.

основним діячем цього жанру виступає людина або антропорелевантна істота. Герой казки, реальний чи вигаданий, добротворець чи злотворець, виявляє різноманітні бажання, здатність діяти з метою задоволення потреб та захисту інтересів, підлаштовується під певні імперативи соціуму, отже, реалізує потенціал суб'єкта правового поля. У казковому епосі представлена більша, ніж у інших жанрах фольклору, кількість образних типів, які кожний у свій спосіб реалізують програми правосуб'єктності. Отже, логічно припустити, що казками надійно збережено інформацію про різні етапи формування етнокультурних компонентів правового поля народнопоетичного масиву.

Поняттєва сфера „людина – право” є місткою і може охоплювати широке коло антропологічно-правових питань. Сучасне українське правознавство утверджується у статусі гуманітарної науки, переживає „антропологічний поворот”, тому досить актуальним стає поняття антропоетнічної парадигми, в основі якої лежать дві ідеї: про людину як одиничне (автономного індивіда) та як елемент цілісності, множинне (етнос, народ, стійку соціальну групу)⁸. Дослідження текстів українських народних казок дає цікавий матеріал для аналізу певних рис української антропоетнічної парадигми сфери права, оскільки казки виразно змальовують різноманітні соціальні взаємодії. Світ соціальної взаємодії є найбільш конкретним рівнем буття права, а основним його елементом є суб'єкт у взаємодії з іншими суб'єктами⁹. У самій структурі людського буття наявні моменти, що породжують правові відносини, а в царині права створюють опозиції, без яких людське співіснування було б неможливим. Оскільки право традиційно вважається одним із способів людського буття, існує кореляція між образом людини і образом права, зміст якої полягає в тому, що будь-яке праворозуміння спирається на відповідну концепцію людини. У центрі сучасних уявлень про людську природу перебуває ідея незавершеності, а отже, відкритості її світу, що виражається у прагненні піднятися над обставинами. Саме такими імперативами керуються й персонажі фольклорних текстів. Втіленням їх відкритості ідеям права виступає внутрішній потяг до свободи як стану безперервного самовдосконалення (творення людиною самої себе) і пошук шляхів становлення взаємин з оточуючим середовищем на основі людського зусилля.

Внутрішній світ людини є неабсолютною культурною константою, і через це його тлумачення залежить від ціннісних переваг соціуму. Людина вільно співвідносить власні дії з ідеальними зразками, прагнучи їх реалізації. Обґрунтування права як особливого нормативного порядку спирається на принцип інтерсуб'єктивності, поєднуючи антропологічні й етичні параметри, і полягає у виявленні того, завдяки чому співіснування людей потребує унормованості. Двоїста

⁸ В. Бігун, *Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема* [в:] „Проблеми філософії права”, т. 1, 2003, с. 127.

⁹ С. Максимов, *Правовая реальность: опыт философского осмысления*, Харьков 2002, с. 19.

природа людини, її прагнення досконалості та фактична недосконалість є основою правової реальності: бо коли б людина була істотою виключно духовною, то право їй було б непотрібним, а коли б істотою виключно матеріальною – то воно стало б неможливим¹⁰. Право у своєрідній формі виражає природу людини як духовної істоти. Правові вчинки та прецеденти можна вважати об'єктивацією духовного космосу людини¹¹.

В українських народних казках носіями правових ідей є численні персонажі, наділені певними якостями, що дозволяє їм виявляти відповідні різновиди активності, приймати самостійні вольові рішення. Сміслові маркери природного права, представлені у казках, відтворюють допозитивний масштаб норм людського співбуття, пов'язаних з правом на життя, правом мати певні якості, правом мислити, правом приймати вольові рішення та ін. Маркери прообразів позитивного права фіксують культурновмотивовані позиції, адекватні вертикальному й горизонтальному параметрам конкретного тексту, співвідносні з наївними уявленнями про: 1) найм, трудову угоду; 2) майновий статус, відношення сфери власності; 3) державний устрій, владу; 4) відновлення порядку, судочинство.

Відносно автономними рівнями правової реальності (формами буття права) є: світ ідей (ідея права); світ знакових форм (правові норми і закони); світ соціальних взаємодій (правове життя). Усі зазначені вияви правової реальності представлені українськими народними казками. Розглядані тексти передають інформативність рівня правових ідей у вигляді перспективних позицій або ідеальних образів-уявлень про можливості людини: „*Жили собі двоє бідних людей – чоловік і жінка. У них був один син*”¹². При такій лінгвокультурній індексації суб'єкт права може реалізувати будь-яку дію. Паралельно з вищезазначеними в розгляданих текстах активно функціонують лінгвокультурні маркери правових намірів: „*Говори, якою смертю хочеш загинути? Чи кіньми розірвати тебе, чи повісити? Мої слуги розведуть ватру і сплять тебе живцем*”¹³. Сміслові реалізації правових ідей окреслюють можливе коло потенційних дій, характеризуються семантичною відкритістю. Світ знакових форм права представлений у казках фіксаціями уявлень про існування певних норм соціального буття та законів, санкціонованих владою: „*От цар оддав знов приказ, щоб невістки напекли гречаників й принесли йому*”¹⁴. Мовні характеристики світу соціальних взаємодій, зафіксовані казками, конкретизують культуроправові програми, важливі для реалізації тих чи тих сюжетів: „*Цар каже, щоб його розстріляти, а міністр – посадити в тюрму. Та й вирішили: вийняти хлопцеві очі й пустити в світ*”¹⁵.

¹⁰ *Ibidem*, с. 20.

¹¹ *Філософія права*, Харків 2009, с. 27.

¹² *Калинова сопілка. Антологія української народної творчості*, Київ 1989, с. 208.

¹³ *Ibidem*, с. 123.

¹⁴ *Ibidem*, с. 150.

¹⁵ *Ibidem*, с. 205.

Відповідно до своєї розумової організації людина усвідомлено адаптується і діє у світі, що цілком узгоджується з уявленнями про фундаментальні параметри людського буття: здатністю орієнтуватися у навколишньому середовищі та реалізовувати акціональні стереотипи. Так само складаються взаємини людини зі світом права, оскільки буття права в людському універсумі передбачає правову визначеність і впорядкованість дійсності, правове розуміння і правовий підхід до основних відносин, форм, інститутів громадського життя¹⁶.

Однією з найважливіших умов функціонування права є визнання автономності суб'єкта як першооснови правовідносин¹⁷. Виявлення сукупності суб'єктів права казкового масиву дозволяє поглибити знання про антропологічні основи національної правосуб'єктності, які базуються на визнанні ідеї права універсальною ціннісною системою сучасної цивілізації і розкритті специфічних, детермінованих особливостями національного світогляду, конкретних для кожної культури способів її впровадження. Адже модель правосвідомості українського народу становить єдність загальнолюдських і національних рис.

Аналіз визначень, які подають теоретики права: А. Скуратівський, Д. Гудима, М. Цимбалюк, М. Вітрук, С. Рабинович та ін.¹⁸ – дозволяє стверджувати, що суб'єкти права є певними особами, наділеними правосуб'єктністю, правосвідомістю, правоздатністю, тобто потенціалом мати права та нести обов'язки; характеризуються дієздатністю, спроможністю самостійно реалізовувати права та обов'язки; вступати в певні правовідносини. При цьому варто розрізняти поняття „суб'єкт права” і „суб'єкт правовідносин”¹⁹. Суб'єкти правовідносин прив'язані до певних дій, що проявляються в конкретній галузі права. Як особи, вони наділені реальною правосуб'єктністю й правоздатністю, тобто спроможністю мати право та нести обов'язок. Суб'єкти права можуть бути учасниками правовідносин на підставі усталених норм. Таким чином, суб'єкти правовідносин є більшою мірою визначеними. Вони мають реальні права та обов'язки, в той час як суб'єкти права наділені лише здатністю до правової реалізації, але з різних причин можуть ніколи в правовідносини не вступати. Поняття „суб'єкт права” є місткішим, ніж поняття „суб'єкт правовідносин”, і охоплює всіх осіб, що наділені відповідною правосуб'єктністю та потенційно можуть вступати до певних правовідносин. Разом із тим суб'єкти правовідносин – це конкретні учасники актів, врегульованих нормами права²⁰.

В українських народних казках широко представлені мовні маркери суб'єктів права і суб'єктів правовідносин. Ідентифікація суб'єкта права спирається на усвідомлення його центральної ролі в організації правового поля казки.

¹⁶ *Філософія права*, Харків 2009, с. 35.

¹⁷ *Ibidem*, с. 218.

¹⁸ *Філософія права, op. cit.*, с. 43.

¹⁹ В. Бігун, *op. cit.*, с. 127.

²⁰ С. Максимов, *op. cit.*, с. 25.

Лінгвокультурна характеристика суб'єкта правовідносин реалізує інформативність щодо його активної правової самореалізації: *„Жили собі дід та баба, і була в діда дочка і в баби дочка. Баба свою дочку так любила і все її чепурила, а дідової дочки не любила та все її біла і посидала на тяжку роботу”*²¹.

Суб'єкт права має певні можливості, об'єктивно зумовлені характером та досягнутим рівнем розвитку суспільства, обґрунтовані з позицій моральних норм, домінуючих у відповідному соціумі, і спрямовані на забезпечення гідних умов існування та розвитку людини, а отже, й на утвердження її самоцінності як унікальної біосоціальної істоти. Зазначені параметри цілком стосуються персонажів українських народних казок, які усвідомлюють власну неповторність, здатність мислити, приймати рішення, спроможність до певних дій, тобто самоідентифікуються як суб'єкт права. Наприклад: *„Я дістав наказ тут стояти, та й буду стояти”*²². *„Я його війною повоюю і силою царицю візьму”*²³.

Як бачимо, права, що їх може реалізовувати суб'єкт, ґрунтуються на таких засадах, як-от: соціально-природний характер можливостей особи; формальна рівність, невідчужуваність та гуманізм як системотвірні основи прав людини.

Провідні чинники, що детермінують зміст та обсяг прав людини, відтворених епічним конструктом українського фольклору, спираються на антропні риси, властиві людині як біологічній істоті, внутрішньо-соціальні (культурно-історичні, національно-економічні) та ситуативні параметри. Тому можна говорити, що суб'єкти права українських народних казок мають конкретні правові програми, здатні варіюватися відповідно до тих чи тих сюжетних особливостей. Наприклад: *„Дитина лежить нехрещена, а мати через це не має права вийти з хати. Навіть до керниці за водою не має права вийти”*²⁴.

Трансльована казками інформативність сфери правового виміру буття людини в єдності його онтологічного, антропологічного і аксіологічного аспектів найяскравіше представлена системою номінацій персонажів. Правосуб'єктність є базовою категорією культуроправової інформативності народних казок ще й тому, що саме на основі усвідомленої персональності постають уявлення сфери правосвідомості й правоздатності.

Концептуальні презентації персональності культуроправового конструкта українських казок спираються на породжені композиційними особливостями конкретних текстів вербальні позначення правосуб'єктів за статтю, віком, типом сімейних взаємин, майновим станом, суспільним статусом, родом діяльності та ін. Мовні знаки правосуб'єктності корелюють з низкою фольклороправових констант, атрибутів та артефактів і завдяки цьому виступають компонентами опозицій чи характеризуються за допомогою антитез. Лінгвокультурологічна

²¹ Калинова сопілка. Антологія української народної творчості, Київ 1989, с. 167.

²² Ibidem, с. 201.

²³ Ibidem, с. 120.

²⁴ Ibidem, с. 193.

інтерпретація правових програм, відтворених казками, передбачає осмислення мовних одиниць, що розкривають позитивні якості одних і негативні якості інших об'єктів рецепції. Амбівалентна оцінність фольклороправових маркерів правосуб'єктності є результатом казкової трансформації мотиву перемоги „своїх” над „чужими”: шкода, завдана „чужим” заради користі „своїх”, не сприймається як порушення канонів права. Переважна більшість лінгвокультурологічних знаків правосуб'єктності, представлених в українських народних казках, зорієнтована на комплексну трансляцію правових смислів громадянської, адміністративної, сімейної, трудової, майнової та ін. сфер. Адже різні персонажі спроможні виступати не в одній, а в декількох соціальних ролях, що дозволяє їм бути носіями різних видів правової компетенції.

Міжсуб'єктні стосунки, зафіксовані народною казкою, реалізуються через різноманітні консенсуальні дії – договори, що є свідченням усвідомленої правоздатності: персонажі прогнозують умови та результати спільної діяльності, визначають терміни чинності домовленостей, фіксують етапи їх реалізації, погоджують способи та форми розрахунків тощо.

Буденні уявлення про угоди відтворюються казками за допомогою низки фольклороправових лінгвокультурем, які транслують етнодетермінований досвід щодо купівлі, продажу, найму, виконання робіт, передачі та одержання платні за надані послуги, дарування, спадкування, утримання та ін. Вербалізації уявлень про різні типи діяльності становить основу лінгвокультурологічного образу правоздатності, відтвореної масивом українських народних казок. Казки різних тематичних циклів унаочнюють смисловий зв'язок стихійної і обгрунтованої правоздатності персонажів із пріоритетними для аналізованого жанру сімейною, трудовою та майновою сферами етнобуття. Лінгвокультурні маркери соціальних взаємодій засвідчують, що індивідуальні і групові правочини, учасниками яких стають герої конкретних текстів, потребують залучення реальних та вигаданих артефактів. Наприклад: „*Найнявся раз Іван до багатого пана на роботу*”²⁵; „*– Поміняй мені коня на корову! – Давай! Помінялися*”²⁶.

Лінгвокультурологічні образи угод, відтворені народними казками, доводять, що договірні практики у фольклорі представлені прямими та опосередкованими лінгвокультурологічними вказівками на учасників, способи фіксації, характер відплатності, каузальності, строковості, ризикованості домовленостей різних типів. Планом змісту фольклороправових лінгвокультурем, пов'язаних із відтворенням у казках уявлень про взаємовигідні стосунки, є відповідні знання носіїв усної народної традиції. Планом вираження – мовні одиниці (слова, словосполучення, речення, сегменти текстів), у семантиці яких наявні елементи культуроправової інформативності, закорінені в накопичений поко-

²⁵ *Ibidem*, с. 248.

²⁶ *Ibidem*, с. 271.

лінніями українців досвід характеристик суб'єктів, об'єктів, предикатів, атрибутів, артефактів взаємовигідних дій.

Зокрема, домовленості про позику осмислюються носіями народного епосу як консенсуальні чи реальні, строкові чи безстрокові, письмові чи усні. Відтворені казками лінгвокультурні параметри торгових угод фіксують форми осмислення персонажами та нараторами способів матеріальної реалізації та критеріїв чинності зазначених колізій.

Вербалізовані казками прообрази договорів індексують процеси становлення поглядів на трудові, майнові та інші господарські взаємодії, а також виступають засобами визначення правового статусу, кола претензій та обов'язків контрагентів у сімейній сфері.

Лінгвокультурні індексації взаємовигідних контактів, зафіксовані казковим конструктом, можна об'єднати у такі смислові групи: 1. Маркери фактів досягнення згоди з питань забезпечення належних умов життєдіяльності (порятунку від небезпеки, укладання шлюбу, утримання). 2. Маркери домовленостей, що передбачають еквівалентний або товарно-грошовий обмін. 3. Маркери угод про безеквівалентну передачу / прийняття цінностей. 4. Маркери угод про тимчасове використання / передачу цінностей. 5. Маркери угод про виконання робіт та надання послуг.

Ключовими лінгвокультурами, співвідносними з відтвореними в казках уявленнями про договірні практики, є знаки правосуб'єктності, фреймові та скриптові презентації консенсуальних дій, маркери грошових еквівалентів, що забезпечують чинність домовленостей, концептуальні характеристики учасників правочинів. Мовні індексації суб'єктів, об'єктів, процедур, етапів, атрибутів, артефактів прообразів угод представлені широким спектром різнорівневих одиниць (від слова до тексту), що є свідченням концептуалізації у фольклорі первісних уявлень культуроправової сфери. Провідні моделі суб'єктного складу договірних стосунків, адаптовані казками, визначаються взаємодіями реального персонажа з реальним персонажем, вигаданого персонажа з вигаданим персонажем, реального персонажа з вигаданим персонажем.

Мова фольклору виконує функцію пізнання та осягнення буття. Вона не просто відображає, копіює навколишню дійсність та національну свідомість, а й моделює свою особливу картину світу, яка слугує потужним транслятором етнодетермінованого знання. Експлікація смислів сфери правосвідомості, відтворених текстами народних казок, потребує співвіднесення значень мовних одиниць аналізованих текстів із кодами та установками правової культури в аспекті філософсько-правової інтерпретації.

Характерні для народного епосу фольклороправові константи „добро”, „свобода”, „справедливість”, „правда”, „доля” та ін. закорінені в національний світогляд українців, тісно пов'язані із сюжетними та композиційними особливостями казки, здатні виступати засобами забезпечення когерентності конкретних текстів, керувати оцінними та емоційними регістрами мовних елементів,

що відтворюють кванти закодованого народнопоетичним конструктом досвіду сфери правосвідомості. Наприклад: „*Так циган-адвокат доказав правду бідного чоловіка в суді*”²⁷. „*Климко вернувся в село, роздав чесним людям усі панські маєтки і поля*”²⁸. Провідні для аналізованого жанру константи „добро” та „правда” корелюють з низкою інших фольклороправових абстрактів. Зокрема, „свобода” в казках представлена як антиавторитарна настанова правосуб’єкта, його здатність до вчинків і прийняття вольових рішень. Для героя казки ступінь свободи завжди пов’язаний із тими чи тими сферами права – особистою, соціальною, економічною, сімейною. Свобода персонажа виявляється в його рішеннях щодо перспектив покращення власного життя, захисту чи набуття майна, збереження чи підвищення соціального статусу, забезпечення належних умов існування для себе і своїх близьких. Зафіксована в народному епосі система уявлень про „справедливість” об’єднує такі смислові елементи: справедливість – рівність, справедливість – правда, справедливість – порядок, справедливість – правота, справедливість – чеснота. Фантастичний колорит казок сприяє всебічному розкриттю культуроправового потенціалу побутових рецепцій правди, яка, з погляду творців усної традиції, має перемагати за будь-яких обставин. У свідомості героїв народного епосу тріумф справедливості і правди означає, що права скривджених відновлено. Ця ідеальна модель активно функціонує в казці, де, забезпечуючи чітку утилітарну спрямованість тексту, компенсаторно презентує умовну форму оптимальної реалізації можливостей персонажів. Культуроправовий потенціал філософського абстракту „доля” у казках пов’язується з народними уявленнями про оптимальну самореалізацію людини. Добра доля співвідноситься з повноправ’ям, а лиха – з обмеженням можливостей.

Таким чином, в українських народних казках представлені етновмотивовані погляди культуроправової сфери, що спираються на мовні маркери родинного стану, роду діяльності, майнового статусу персонажів, окреслюючи в такий спосіб коло їх реальних і бажаних можливостей.

Перспективи дослідження пов’язуються з виявленням провідних рубрик членування концептуального простору правової інформативності українських народних легенд та переказів: аналізом маркерів правосуб’єктності, фреймових та скриптових прообразів соціальних взаємодій, текстових фіксацій фольклороправових констант.

ЛІТЕРАТУРА

Бігун В., *Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема* [в:] „Проблеми філософії права”, т. 1, 2003, с. 126–128.

²⁷ *Ibidem*, с. 242.

²⁸ *Ibidem*, с. 245.

- Беценко Т., *Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції*, Суми 2008.
- Данилюк Н., *Етнолінгвістичні дослідження у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть і вивчення мови фольклору* [в:] „Українська мова”, № 3, 2008, с. 90–97.
- Данилюк Н., *Поетичне слово в українській народній пісні*, Луцьк 2010.
- Єрмоленко С., *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009.
- Єрмоленко С., *Фольклор і літературна мова*, Київ 1987.
- Жайворонок В., *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*, Київ 2006.
- Жайворонок В., *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007.
- Калинова сопілка. *Антологія української народної творчості*, Київ 1989.
- Кононенко В., *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008.
- Максимов С., *Правовая реальность: опыт философского осмысления*, Харків 2002.
- Мацько Л., *Українська мова у освітньому просторі*, Київ 2009.
- Мойсієнко А., *Мова як світ світів. Поетика текстових структур*, Умань 2008.
- Мойсієнко А., *Народна загадка в текстово-дискурсивному вимірі* [в:] „Українська мова”, № 3 (47), 2013, с. 39–44.
- Філософія права*, Харків 2009.

LEGAL INFORMATIVITY OF UKRAINIAN FOLK TALES: LINGUO-CULTUROLOGICAL ASPECT

The article is devoted to the problems of the linguistic and cultural analysis of Ukrainian folk tales. It has been proved that folk tales transmit elements of social knowledge, verbalize the codes of a national world view and become exclusive material for the philological study of various forms of ethnic and cultural experience. The systematization of theoretical notions that ground the necessity of cognitive and interpretative comprehension of a folklore text, as an initial legal knowledge transmitter, has been provided for the first time. The worked out theoretical foundations of linguistic culturological analysis of verbalized semantic complexes unite legal subjectivity, legal consciousness and legal capacity in the folk epic. It has been stated that the legal subjectivity of lingual signs serves as a basis for the cultural legal informativity of a folklore construct, because it is precisely on the basis of a comprehended personality that we observe the rise of ideas of legal consciousness and capacity, which, in turn, correlate with philosophic legal categories (order, breaking of order, restoration of order). The remit of the investigation stretches as far as the possibility of penetrating into Ukrainian folklore's legal linguistic conceptual field, reviewing the traditional schemes that describe folk poetic vocabulary, identifying the parameters of the lingual fixation of elements with legal knowledge in different Ukrainian folklore genres.

Key words: linguistic culturology, legal informativity, Ukrainian folk tale, cognition, verbalization.